

I.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi
No:33 (Ekim 2005)

"BATILILASMA" VE "MODERNLESME" ÜZERİNE DÜŞÜNCELER: TAHTAVI VE DOSTOYEVSKI

E.Zeynep GÜLER*

" Artık olan oldu, ayırmak imkansız
Saraba katılan suyu, ama
Değişmeyen şey yok
Başla istersen yeniden"

Özet

19.yüzyilin ilk yarısında Paris'i ziyaret eden iki farklı düşünürün, Tahtavi ve Dostoyevski'nin Batı'ya ilişkin gözlem ve düşüncelerini içeren kitapları Batı kültürü, yasantisi, düşüncesi ve kendi ülkeleri hakkında önemli tartışma ve gerilim noktaları içermektedir. Bu çalışmada yazarların "Batı" hakkındaki görüşleri, Batı kültürü ve kendi ülkelerinde geri dönüşsüz bir biçimde başlamış olan modernleşme süreci karşısındaki konumlanışları karşılaştırılmakta ve tartışılmaktadır. Mısır ve Rusya'da 19.yüzyıl başlarında başlayan ve giderek hız kazanan modernleşmeye ilişkin sorunlar her iki yazarın eserlerinde yansımaları bulur. Eserlerine yansıyan gerilim yalnızca bir "Doğu-Batı" sorunu değil, küresel ve yerel değer ve yaşam biçimlerini buluşturmaya hedefleyen sonsuz çabanın ürünüdür.

Anahtar Kelimeler: Tahtavi, Dostoyevski, modernleşme, Batılılaşma, Doğu-Batı

Considerations on "Westernization" and Modernization": El-Tahtawi and Dostoyevski

Abstract

In the first half of the 19th century two different writers visited Paris, one of which was El-Tahtawi and the other Dostoyevski. Both of them wrote famous books reflecting their impressions and thoughts about "the West" and especially about Paris. In this article their views and images of "the West", their position with respect to Western culture and the process of modernization which was inevitably introduced in their native countries, Egypt and Russia are discussed and compared. The tension reflected in their work is not only a matter of "East and West" but also much more an endless search to reconcile the values and ways of life of the global and the local.

Keywords: El-Tahtawi, Dostoyevski, modernization, westernisation, East and West

* Doktor Araştırma Görevlisi, İstanbul Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi Anabilim Dalı.

I. Giriş

Bu çalışmada, 19.yüzyıl başlarında ve ortasında Paris'i ziyaret eden iki Dogulu'nun "Bati" imgesini karşılaştırmak amaçlanıyor. Aralarında modernleşme serüveni açısından bir yüzyıl ve kültürel, dini, toplumsal farklılıklar bulunan iki düşünürün Bati'ya dair yazdıklarını karşılaştırmak, bize dönemler, ülkeler, kültürel benzerlik ve farklılıklar hakkında bilgi veriyor.¹ Mısırlı din adamı, genç "devisirme" öğrenci Tahtavi nasıl bir Bati görüyor; bir Rus yazar, Dostoyevski, bir süre sonra ziyaret ettiği Bati ülkelerinde nasıl bir Bati görüyor... Yazdıklarından Tahtavi ve Dostoyevski'nin Bati'ya dair izlenimlerinin ve tutumlarının birbirinden çok farklı olduğu anlaşılıyor. Fark görülen kadar görende, gören kadar görülende gizli. Bu yazının çerçevesini asan biçimde, her iki ülkenin tarihsel ve sosyolojik farklılıklarının yani sıra iki yazarın dünyaya bakışının başlangıçta ve yaşamlarının devamında, olgun yazarlar haline geldiklerinde gösterdiği farklılıklar da incelenmeye değer. Kendi ülkelerinde ve kültürel çevrelerindeki referans noktaları, Bati'ya yolculuklarında tasdikleri amaç, nereye, hangi dinamik ve çevreye, hangi örneğe baktıkları, neyi örnek aldıkları çok önemli. Bir başlangıç olarak, Dostoyevski'de daha fazla, Tahtavi'de çok daha az olmak üzere her iki çalışmada da Bati'nin tekil, çatlaksız ve kendi içinde çeliksiz bir yapı olarak ele alınmadığı söylenmeli. Bati'ya ilişkin yaklaşımlarında, onda bir gelişme ve uyarlanacak model mi, yoksa çatışma ve mücadele içinde ortaya çıkan hareketli bir oluşum mu gördükleri sorusu önem taşıyor. Batının "Bati", doğunun da "Dogu" haline geldiği uzun bir süreç boyunca her iki tarafın kendi içinde ve karşılıklı ilişkilerle durmadan değiştiği bir gerçek. Ama tüm farklılıklara karşın ele aldığımız örnekler, artan ilişkiler, yolculuklar ve tercüme aracılığıyla "Avrupa'nın hakimiyet kurduğu bir dünyada yaşama tecrübesinin sonucu olarak meydana gelen bir entelektüel değişim"e işaret ediyor.²

II. Tahtavi'nin Paris'i

19.yüzyıl başlarında Osmanlı Devleti'nin, Rusya ve Japonya'yi örnek gösterebileceğimiz başka bazı "Dogu" ülkeleri gibi hızlı bir "modernleşme" sürecine girdiği görülür. Osmanlı devletinde modernleşmenin iki merkezinden söz edilebilir: İstanbul ve Kahire. Modernleşme her zaman her yerde tek biçimli olarak yaşanmaz. "... Başlangıç noktasındaki farklılık, zaman kadar çevre dünyadaki koşullardan da" ileri gelmektedir.³ Değişim başlamıştır, geri döndürülemez konumdadır. Ancak daha 19.yüzyıl başlarında hızla derinleşen bir "esitsizlik"ten söz edilebilir. Geleneksel toplumda modernleşmenin etkisi, kapitalist ilişkilerin artışı ve yaygınlaşması, Bati dünyasına, bilim ve teknolojiye dair bilgiler önce son derece kısıtlı bir çevre içinde etkili olurken daha sonraları toplumsal değişimin, eğitimin

1 Bu çalışmada Tahtavi'nin Türkçe'ye Paris Gözlemleri olarak çevrilen eseri ile Dostoyevski'nin Bati, Bati Dedikleri çalışması incelenecektir.

2 Albert Hourani, "Modern Ortadoğu'nun Osmanlı Geçmiş'i", Osmanlı ve Dünya içinde, haz.Kemal Karpat, İstanbul: Ufuk Kitapları, 2000, ss.113-114.

3 İlber Ortaylı, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, Üçüncü Baskı, İstanbul: Hil Yayın, 1995, s.34.

hizli etkisiyle yaygınlaşmıştır. Osmanlı devletinde açık seçik ya da bütünlüklü modernleşme programları mevcut olmadığı gibi köklü reformların yükünü çekecek kadrolar da mevcut değildir. Bu kadroların ortaya çıkması kadar onlara hakim düşünce sisteminin oluşturulması da farklı biçimler almıştır. Farklılık, aynı dönemde kendini oluşturmakta olan “Bati”nin nasıl algılandığı konusunda incelenebilir.

18.yüzyılın sonunda, 1798’de Osmanlı topraklarının önemli ama uzak bir yerinde, Mısır’da Batı ile ilişkilerin kritik ve sembolik olayı gerçekleşir. Napolyon Bonapart Fransız ordusu ile Mısır’a çıkar. Bu trajik olay Mısır’ın modernleşmesi açısından bir dönüm noktası olarak görülür. İskenderiye’yi işgalinin ardından Arapça bir bildiri yayınlayan Bonapart, Müslümanlara hitap ederken rahman ve rahim olan Allah’ın adı anlamına gelen Besmele ile baslar, “özgürlük” ve “esitlik”ten söz eder ve Mısırlıları yönetime çağırır. Kurduğu Enstitü aracılığıyla Müslümanlara Fransız bilimini tanıtmayı amaçlar. Bu temasın doğrudan etkisi sınırlı olmuştur, ama olay Mısır’da başka gelişmelere yol açar: 19.yüzyıl başlarında, Mısır’da kendini eski düzenin dış müdahaleyle yok edildiği avantajlı bir konumda bulan Kavalalı Mehmet Ali Paşa, Padişaha, tebaasına ve Avrupalı devletlere karşı kendi konumunu güçlendirmek amacıyla, faydacı amaçlarla reformlara girer. Bu reform programı Avrupa’da modernleşmeyi yaratan ideoloji ve daha çok da kurumların Mısır’da yerleştirilmesi çabalarını içerir. Avrupa usulünde modern ve büyük bir ordu, kendi Nizam-ı Cedid’ini oluşturmak ve etkin bir bürokrasiye kavusmak amacıyla Batı usulünde modern eğitim kurumlarına ihtiyaç duymaktadır. Giderek tüm ülkeyi ve toplumu Avrupa bilimleri ve yolları aracılığıyla modernleştirme hedefine bağlanır. Doğu toplumlarında eğitim ve askeriye modernleşme konusunda hep ayrıcalıklı bir yere sahip olmuştur. Yasamda, idarede ve belki de en önemlisi üretimde tertib ve terbiye’nin, nizam ve intizamın sağlanabilmesi açısından eğitim önemli bir araç olarak görülür.⁴ Bu konuda karşılaştırmalı eksiklikler saptanarak Mısır’ın modernleşmesi Avrupa’dan, özellikle İtalya ve Fransa’dan getirilen aydın subaylar ve uzmanlar aracılığıyla gerçekleştirmeye çalışılır. Mehmet Ali Paşa tasıma suyla Mısır’ın devlet kadrolarını oluşturmaya başladığını tespit ederek Mısırlıların bu alanda yetistirmesi gerektiğini düşünür. Bu hırslı reform programı aynı zamanda kendi iktidarını güçlendirmek için ihtiyaç duyduğu merkezileşme, merkezi güçlendirme hareketi ile de el ele yürümüştür. Böylece diğer bir çok reform hareketine benzer biçimde Batı ülkelerine öğrenciler gönderilmeye başlanır. Mehmet Ali Paşa’nın “Mesleki okullar açılması, Avrupa’ya öğrenci gönderilmesi, geri döndüklerinde teknik eserleri tercüme ettirmesi, bu tercüme basacak matbaa kurması ve ferman ve kararlarının metinlerini yaymak için resmi bir gazete çıkartması; bunların hepsi askeri politikasının gerçekleştirilmesine yönelikti.”⁵

1820’lerden sonra Mısır ile Batı ülkeleri arasında karşılıklı gidis-gelismeler başlar. Batı ülkelerinden gezginler ve geleceğin Mısır bilimcileri Mısır’a akın eder. Batılılar

4 Timothy Mitchell, eğitimin, Mısır’da modern devletin yeni siyasetini ve üretim biçimini oluşturmak için bir araç olarak kullanıldığından söz eder. Tahtavi’nin eğitim alanında daha sonraki çalışmaları ve çevirileri bu konuda öncülük etmiştir. Timothy Mitchell, Mısır’ın Sömürgeleştirilmesi, Çev.Zeynep Altıok, İstanbul: İletişim Yay., 2001.

5 Albert Hourani, Çağdas Arap Düşüncesi, İkinci Baskı, çevl.Latif Boyacı-Hüseyin Yılmaz, İstanbul: İnsan Yay., 2000, s.69.

daha çok Misir'in antik, egzotik ve fantastik zenginliklerini keşfeder ve büyük ölçüde ülkelerine tasırlar. Onlar Misir'da kendi geçmişlerini yeniden keşfettiklerini düşünürken, öğrenci ve devlet görevlisi konumundaki Misirliler gönderildikleri Batı ülkelerinde Misir'in kendi kuracakları geleceğini ararlar. Misirli öğrencilerin amacı aslında Avrupalı gezginlerin amacı ile aynıdır: gözlem yapmak, tarihlendirmek ve kayıt altına almak, modern dünyayı anlamlandırmak ve ülkelerindeki meraklı izleyici topluluğu için yeniden üretmek. Batılı gezgin ve gözlemciler Dogu'da gariplik ve tuhafliklar, yani nihai olarak yabancı şeyler görürken bir örneğini Tahtavi'de bulacağımız Dogulu öğrenciler Batı'da kendilerini, kendi toplumlarının geleceğini görürler. Batı bu anlamda Dogu'nun aynası konumundadır. Kendilerini bu aynada bir yere yerleştirmeye ve görmek istedikleri şekilde görmeye çalışırlar.⁶

Misir'dan Avrupa'ya gönderilen ilk kişi Osman Nureddin adında bir Türk'tür. Avrupa bilimlerini öğrenmek amacıyla İtalya'ya gönderilmek üzere İsveç Konsolosu tarafından Mehmet Ali Pasa'ya önerilmiştir. 1809'da Avrupa'ya gitmiş ve sekiz yıl kalmıştır. İsveçre ve Almanya'da dolastıktan sonra İtalya'da mühendislik, askeriye ve deniz bilimleri okumuştur. Paris'te bir yıl kadar kalmış, Fransızca, İngilizce ve matematik eğitimi almıştır. 1815'te Suriyeli Nikola Massabiki Milano'ya, matbaacılık öğrenmek üzere yollanmıştır. Dört yıllık bir eğitim sonrasında 1821'de Kahire'nin varosu sayılabilecek Bulak'ta ilk resmi basımevi ve matbaanın kurulmasında etkin rol oynamıştır. Suriyeli Hıristiyan ailelerin çocukları da ona eslik etmiş, içlerinden biri Turin'de matematik ve kimya dersleri almıştır.⁷ 1818'de yaklaşık otuz kişiden oluşan bir öğrenci grubu gemi insasi ve mekanik öğrenmek üzere İngiltere'ye gönderilmiştir. Bu tür ilişkilerin ilk olarak İtalya ile başlamasının nedenleri arasında İtalya'nın Misir ile uzun bir ticari ilişki geçmişe sahip olması ve coğrafi yakınlık sayılabilir. Misir'da ilk diplomatik temsilciler İtalyan şehir devletlerinden gelmiş kişilerdir. Daha önceki yıllarda İtalyan tüccarlar ve bazı meslek sahipleri, örneğin doktorlar Misir ordusunda subay olarak görev yapmıştır. İlk gönderilen öğrencilerin etnik Misirli olmaması da tesadüfi değildir. Misir ordusunda Türk, Gürcü, Arnavut subaylar bulunmaktaydı, Misirli subay yoktu. Suriyeli Hıristiyanlar Napolyon'un Misir seferi sırasında çevirmenlik ve diğer işlerde görev almış, gayri Müslimler Fransız ordusunda ve yerel yönetim yapısında kendilerine yer edinmişti. Dogu Akdeniz'de yaşayan Hıristiyan ve Musevilerin batı ülkeleri ile daha yakın ilişkileri olmuştur. Misir'dan 18.yüzyılda da bazı Hıristiyan mezheplerine (örn.Fransisken) ait genç öğrenciler ve sonra Suriyeli Hıristiyanlar batı ülkelerine misyonerlik eğitimi almak için gönderilmiştir. Dogu Akdeniz'de Arapça basım yapan ilk matbaa 1702'de Halep'te kurulmuş, bunu Beyrut'ta 1751'de açılan matbaa ve diğerleri izlemiştir. Yakın Dogu'da kurulan farklı misyon okulları, özellikle Cizvit okulları Batı ile ilişkilerin gelişmesine yol açmıştır. Mehmet Ali Pasa'nın eğitim projesi dışarıya öğrenci göndermekle sınırlı değildir. 1821'de daha önce, Memluklar zamanında güzel yazı ve aritmetik öğretilen okul Kahire'nin Bulak semtine taşınmış, Osman Nureddin

6, Lisa Pollard "The Habits and Customs of Modernity: Egyptians in Europe and the Geography of Nineteenth-Century Nationalism", Arab Studies Journal, c.7-8, no.1-2, Güz 1999 ve Bahar 2000, ss.52-53 ve 68.

7 Daniel L.Newman, An Imam In Paris: Al-Tahtawi's Visit to France (1826-1831), Londra: Saqi Books, 2004, s.17.

Ibrahim Pasa sarayında Avrupa'dan getirtilen eserlerle zenginleştirilen bir kütüphane kurmuştur. 1825'te bu okul başka bir yere tasınarak "Askeri Okul" adını alır. Bu okula Misirliler alınmamakta, Türk, Gürcü, Ermeni, Yunan ve Kürt öğrenciler kabul edilmektedir. Orduda bu gelenek daha uzun süre devam etmiştir.

Mısır'dan batı ülkelerine gidenler arasında en önemli örnek Mısır'ın ilk "Batici" aydını olarak da bilinen edebiyat ve kültür adamı Rifa'a Rafi Tahtavi'dir. (1801-1873) Tahtavi Seyh Hasan Attar'ın yetistirdiği medreseli imamlardan biridir. El-Ezher'in reformist hocalarından Seyh Attar, Fransızlarla yakın temasta bulunmuş ve Bati'nin bilim ve teknolojisinin yerli yaşam ve gelenekleri bozmadan adapte edilebileceğine inanan bir din adamıdır. 1826'da Tahtavi'nin de içinde yer aldığı öğrenci grubunun Mısır'ın Yunanlılarla savasta olması nedeniyle İtalya'da oluşan Mısır karsiti duygular yüzünden Fransa'ya gönderilmesi tercih edilir. Fransa'ya öğrenci gönderilmesine öncülük ve aracılık eden E.F.Jomard* Mehmet Ali Pasa'ya Tahtavi'den söz eder. 44 kısıden oluşan öğrenci grubunun seçimi, eğitim ve yetenekleri ile ilgili değildir. Grup önde gelen Kahireli ailelerin çocuklarından oluşmuştur. 18'i Mısır doğumlu, gerisi Kafkasyalı, Yunan, Gürcü, Ermeni ve Türk, ikisi de Kavalalı'dır. Çoğunluğu Türkçe konuşmakta, aralarında Arapça ve İtalyanca bilenler de bulunmaktadır. Öğrenciler arasında Fransızca bilen yoktur. Grubun bir özelliği de dört Ermeni dışında hepsinin Müslüman olmasıdır. Mısır kökenli öğrenciler ikinci sınıf statüye sahiptir. Fransa'da eğitimleri sırasında Türk ve Kafkas kökenli öğrencilerin yönlendirildikleri ders programları onları yönetim kademelerinde yükselmeye taşıyacak askeri ve idari konularla ilgili, denizcilik ve siyaset bilimi iken Misirliler daha çok doğal tarih, metal bulma, mekanik, ağaç işlemeciliği ve baskı sanatı gibi pratik alanlara yönlendirilmiştir. Grubun yaş ortalaması 21'dir, grubun İmami olarak görevlendirilen Tahtavi ise yaş ortalamasının hemen üstünde, 24 yaşındadır.⁸

Kahire'nin güneyinde küçük bir kasaba olan Tahta doğumlu Tahtavi'nin babası Misirli bir mültezimdir. Mehmet Ali Pasa zamanında uygulamaya konan ve iltizam sistemini kaldıran toprak reformu sırasında varlığını kaybetmiştir. Tahtavi 1813'te Tahta'dan ayrılmış, yoksul geçen yılların ardından 1817'de Kahire'ye gelmiş ve El-Ezher'e yazılmış. Burada klasik din eğitimi almış ve Arapça gramer ve retorik alanında çalışmış, daha sonra çeşitli dallarda öğretmenlik ve kısa süreli bir vaizlik deneyiminden sonra 1824'te Mehmet Ali Pasa'nın yeni kurduğu yeni nizam ordusu Nizam-i Cedid'de vaizlik görevi üstlenmiştir. Bu görevde iken orduyu eğitmek üzere Mısır'da bulunan Avrupalılarla teması olur. Bu yıllarda orduda yeni bir modernizasyon çalışması yürütülmektedir. Tahtavi Paris eğitiminin ardından Mısır'a döndükten sonra Tıp Okulunda çevirmen ve Fransızca öğretmeni olarak çalışmış, kamu yönetimi, tarih ve coğrafya dallarında yüksek öğretim kurumlarında ders vermiş, yöneticilik yapmıştır. 1833'te Kahire yakınlarındaki bir askeri okulda bas

* Edme-François Jomard (1777-1862) Mısır'a gelen Fransız birliklerine eşlik eden Ecole Polytechnique mezunu mühendis, coğrafyacı ve arkeolog. Fransız Ulusal Kütüphanesi Kartografi Bölümünün kurucusu. 1828'de Société de Géographie'nin kurucuları arasında yer almaktadır. Bir eserinde Misirli öğrencilerin eğitim için Fransa'ya gönderilmesi konusuna değinmiştir.

⁸ Newman, age., ss.27-28.

tercüman olarak çalışmıştır. 1834'te Paris gözlemlerini içeren eseri ve çoğu coğrafya konulu bir çok çeviri çalışması yayınlanmıştır. 1835'te Dil Okulu'nda çalışmış, ilk çeviri okulunu kurmuş ve çeviri çalışmaları yapmıştır. Takvim-i Vekayi'nin karsısında kurulan Misir'in resmi gazetesi Vekayi Misriyye'nin editörü ve yöneticisi olarak çalışmıştır. Tahtavi ve öğrencileri askeri konuların ve bilimsel eserlerin yani sıra Fransız felsefesi ve edebiyatı konularında iki bin kadar kitabı Arapça'ya çevirmişlerdir.

Tahtavi'nin içinde bulunduğu öğrenci grubu 18 Mart 1826'da Kahire'den ayrılmış, Iskenderiye'ye doğru küçük teknelerle yelken açmış, 13 Nisan'da Iskenderiye'den "La Truite" adlı Fransız gemisiyle yola çıkmış, Girit ve Sicilya'ya uğramış, Messina'da bes gün demirlemiş, ancak gemide bulunanlar karantina yüzünden kiyaya çıkamamışlardır. Bu uygulama bir yönüyle de "Doğu'dan korkuyu" simgelemektedir.⁹ Gemi Napoli ve Korsika'ya uğradıktan sonra 15 Mayıs 1826'da Marsilya'ya gelir. Grup Marsilya'da kısa bir süre kalır. Burada Fransızca derslerine başlarlar. Daha sonra Lyon'a uğrayarak Paris'te kalacakları yere ulaşırlar. Kendilerini Jomard hocanın yol göstericiliğini üstlendiği yoğun bir eğitim programı beklemektedir. Eğitim Pazar hariç her gün sabah 07:00'de başlayıp akşam 18:00'de bitmektedir. Paris yasantisine sınavlara girdikleri, okul dışına izinle ve yalnızca Pazar, bazen de Perşembe akşamları Fransız arkadaşlarının eşliğinde çıkabildikleri bir siki düzen hakimdir. Fransızca öğrenimi zorluklarla doludur, biraz da grup kendi arasında Arapça konuşmaya devam ettiği için çok yavaş ilerler. 1828'de yeniden dil ağırlıklı bir sınıfa alınırlar, içlerinden en başarılı olanlar izledikleri eğitim programına ek olarak Auguste Comte'un matematik sınıfına kabul edilir. Jomard hocanın isteği üzerine 1828-1829 yıllarında Fransa'ya Misir'dan başka öğrenciler de kabul edilir. 1832'de Mehmet Ali Paşa'nın silahlı kuvvetlerde görevlendirmek üzere ihtiyaç duyduğu tip öğrencileri Paris'e gelir. Bu dönemde eğitim genellikle 4-5 yıl sürmektedir. Amaç yabancı dil engelini aşmak ve Misir'da diğer öğrencilere öğretilenlik yapabilecek düzeyde eğiticiler yetistirmek halini alır. Toplam olarak bakılacak olursa 1813-1849 yılları arasında Misir'dan Fransa, İtalya, Avusturya ve İngiltere'ye 360 öğrenci gönderilmiştir.¹⁰ Fransa'da eğitim görmüş bir çok mühendis Misir'in büyük imar projelerinde çalışmıştır. İçlerinde Denizcilik Bakanı olanlar bile vardır. Eğitimlerine kıyasla farklı uzmanlık alanlarında görevlendirilenler de olmuştur. Aynı dönemde Osmanlı merkezinden ve İran ve Tunus gibi ülkelerden de Avrupa'ya öğrenci gönderilmiştir. Ancak en büyük Arap öğrenci grubunu hep Misirliler oluşturmıştır. Hatta Paris'te Misirlilerin kendi okulu bile kurulmuş, benzer biçimde İstanbul'dan gelen öğrenciler için Mekteb-i Osmani açılmıştır.

Tüm Paris yasantisini ekibin diğer öğrencilerinden biraz farklı olmakla birlikte yarı kapalı okul koşullarında geçiren Tahtavi, bir "eğitim cenderesi" içinde yaşamış, Subat 1831'de Misir'a dönmüştür. Bu döneme ait eserini de yine Batılı sarkiyatçıların eleştirisinden geçirmeye özen gösterdikten sonra ona bu deneyimi

9 Rifa'a Rafi' Tahtavi, Paris Gözlemleri, Hazırlayan: Cemil Çiftçi, İstanbul: Ses Yayınları, 1992, s.65.

10 Newman, age., s.79.

armagan eden hamisi Mehmet Ali Pasa'ya sunmudur. Tahtavi'nin bu yolculugunu ve öğrencilik yıllarını anlattığı eseri olan *Tahlis el-Ibriz fi Telhis-i Bariz ev el-Divan el-Nefis bi Eyvan-i Baris* (Kitabın adı Paris'in Özünden Saf Altın Elde Etme ya da Paris İzleniminden Saf Altın Çıkarma olarak çevrilebilir) "gezi yazısı" niteliği taşıyor. Ancak *Seyahatname* diye anılan bu eser daha önceki gezi yazılarından farklıdır. Bu kitabın yayınlanma amacı Misirli okuyucuları Batı hakkında bilgilendirmek ve eğitmek, "bütün Müslümanları gafletten uyandırmak"tır. Kitabın coğrafyadan meteorolojiye, mimarlıktan hijyene ve modağa birbirinden çok farklı alanlara değinen, bilgi veren, eğitime yönelik bir amacı, didaktik bir üslubu vardır. Ancak Tahtavi'nin Batı'ya ilişkin yaklaşımı tüm beğenisine karşın yine de kontrollüdür: "Peygamberimizin emirlerine muhalif olmayan adetlerini ve işlerini beğendim" diye yazar.

Tahtavi'nin Batı'ya ilişkin düşünceleri, pratik gözlemlere yer verilse de teorik açıdan yukarıda sayılan nedenlerle daha çok okuduklarının etkisi ile şekillenir. Yaklaşık olarak bes yıl kaldığı Paris'te Voltaire, Racine, Condillac, Condorcet, Rousseau ve Montesquieu gibi Aydınlanma dönemi filozoflarının düşünceleriyle tanışır. Dönemin ünlü sarkiyatçılarından ders alır. Saint Simon'un, Büyük Fransız Devrimi'nin etkisinde kalır. 1830 Devrimi'ni yakından izler, ülkesine yasa, Anayasa, hukuk gibi kavramların yani sıra "millet", "vatan" ve "vatanseverlik" gibi kavramları da öğrenmiş olarak geri döner. Daha sonraki yazılarında kamu yararı ya da etik kurallardan söz edilirken bunların yesereceği zemin olarak "vatan" kabul edilir. Tahtavi bu nedenle Misir milliyetçiliğinin ilk temsilcilerinden biri olarak görülmüştür. Milliyetçi düşüncelerin nüvelerini içeren yurtseverlik fikrinin oluşması da Paris yıllarında eserleriyle tanıştığı Montesquieu aracılığıyla olmuştur. Kanunların şekillenmesinde coğrafi özelliklere dikkat çeken, coğrafi olarak sınırlı, belirli bir yerde yaşayan insan topluluğu için geçerli olacak yasalardan söz eden Montesquieu'nün düşünceleri Tahtavi'ye çekici gelir. Tahtavi Avrupa'nın devrimler çağının insanlığa katkılarını Misir'da başlayan reform hareketleri için bir kalkış noktası saymış ve bu ikisini birleştirmeyi hedeflemiştir. Misir için yeni bir dönemin başladığını, milliyetçi dönemin temel hedefi olarak görülen ulusal kimliğin bu çabalar içinde yeniden keşfedileceğini ileri sürmüştür.

Tahtavi'nin yazılarında adalet, karşılıklı haklar, vatandaşların inançlarından bağımsız olarak eşitliği, ulusu birleştiren kardeşlik, toplumsal olarak üretilenlerin ulusun üyeleri arasında eşit paylaşımı gibi ilkeler göze çarpar. Osmanlı topraklarında henüz kendine yer bulmamış olan toprağa bağlı "ulusçu" düşüncelerin ilk hali burada formüle edilir: "Anavatan, özgürlük, düşünce ve çalışma ile kuracağımız ortak mutluluğumuzun zemini olsun" der.¹¹ Misir aydınları Tahtavi ile birlikte İslamiyet, Araplık ya da Osmanlıcılıktan farklı olarak vatan düşüncesi ile yalnızca Misir'i kastetmeye ve yalnızca onu düşünmeye başlamışlardır.¹² Tahtavi

11 Tahtavi, "Manahq al-abad al-Misriyyah" (Kahire: Üçüncü Baskı, 1912)'den akt. Anouar Abdel-Malek (der.), *Contemporary Arab Political Thought*, Londra: Zed Books Ltd., 1983, ss.28.

12 Rifa'a Bedevi Rafi et-Tahtavi, "Yurt ve Yurtseverlik", *Değişim Sürecinde İslam içinde*, haz. John Esposito-John Donohue, çevl. Ali Yasar Aydoğan-Aydın Ünlü, İstanbul: İnsan Yay., 1991, ss.19-23.

ulus devlet düşüncesinin temelinde yer alan din coğrafyası sınırlarıyla vatan coğrafyası sınırlarının uyumsuz olduğunu, vatanın sadece Misir olduğunu dile getirmiştir. Tahtavi çok erken bir tarihte Misir'in ulusal birliğini geçmisse dönük olarak kurgulamaya başlamış, Firavun geçmisi övünç konusu etmiş, Müslüman olmayanlarla ilişkilerde, Misir'in ulusal birliğinin temellerini sağlamlaştırmasını gözletmiştir. Tahtavi dini ve milli bağlılık arasında bir ayırım olduğunu düşünmüş, toplumsal olanın dini olandan öncelikli bir yer tuttuğunu ileri sürmüştür. " Bu bağlamda ilk kez bir Arap, millet kavramını seküler anlamıyla kullanıyordu."¹³ Misir ulusu İslam ümmetinin bir parçası olmakla birlikte Müslüman olmayanları da içeren bir kimlik arayışı söz konusudur. Tahtavi bu düşünceleri, yenilik ve gelişmeleri, dini inançlara zarar vermeyecek bir biçimde savunmuştur. Yeni olanın aslında eskinin içinde mevcut bulunduğunu, bu nedenle gelişmelerin ve modernleşmenin dini düşünceye zarar veremeyeceğini ileri sürmüştür.

Tahtavi Avrupa kültürü ve biliminin "akla" dayanmasına hayranlık duymaktadır. Akil, Avrupa ilerlemesinin en önemli kaynağı olarak görünmektedir. Paris'in bilimleri ona göre Fransa'nın ilerlemesinin ve başarısının kaynaklarıdır. Bu bilimlerden ideolojiler ve uygulamalar ortaya çıkar. Kayıtlar, yıllıklar, nüfus sayımı, okuma ve kütüphanelerden söz eder. Tahtavi'nin temel sorunu daha çok bu ilkeleri ülkesinde nasıl uygulayacağı üzerinde yoğunlaşır. Toplumun adalet üzerine kurulması gerektiği ya da yönetimin amacının halkın huzurunu sağlamak olduğu türünden Batı liberal düşüncesinin etkilerini beraberinde Misir'a getirmiştir.¹⁴ Hükümet şekli açısından da Avrupa'da gördükleri ile kendi ülkesinde yaşananlar arasında büyük uyumsuzluklar vardır. Adalet ve zenginliğin ön koşulu olarak halkın özgürlüğünden söz etmektedir. Bu tür konuları daha sonraki yazılarında kamu (genel) çıkarı ve gerçek dinde temelini bulan ahlaki davranışlar olarak yorumlamıştır. Zaten adaletten söz edilirken esitlikten hiç bahsedilmemektedir. Fransız adalet sistemini incelerken yasaların sağladığı güvenceleri, "kralın bile yargılanabileceğini" beğeniyle vurgulamıştır. Ekonomi alanında Avrupa zenginliğinin nedenleri ve kaynakları olarak sanayi, emek, tarım ya da sömürgecilikten hiç söz etmez. "Hiristiyanlık" ile bilim ve teknolojik gelişmeler arasında herhangi bir bağ kurulmamaktadır. Bir çok örnekte Misirli Hiristiyanlarla Avrupalı Hiristiyanların farkından söz etmiştir.

Batı bilim ve teknolojisinin temelini İslam kültürü ve biliminin oluşturduğunu düşünen Tahtavi, bilim ve teknolojiyi benimsemekte herhangi bir zarar olmadığını düşünür. Fransız Aydınlanmasının esinlendirdiği düşünce sistemi İslam siyasi düşüncesi geleneginde yetisen biri için fazla yabancı görülmez: "Kisinin emellerini toplumun bir üyesi olarak gerçekleştirmesi, iyi bir toplumun adalet ilkesiyle yönetileceği, yönetimin amacının yönetilenlerin refahi olduğu" gibi Rousseau'dan esinlenen düşünceler Peygamberin niteliği, fikirleri ve işlevlerini animatmaktadır.¹⁵ Misir'in tarihsel, kültürel ve bilimsel mirası Batılı düşünürler aracılığıyla geriye doğru götürülür. Daha sonraki dönemde Misir milliyetçiliğinin

¹³ Tibi, Arap..., s.111.

¹⁴ Hamid Inayet, Arap Siyasi Düşüncesinin Seyri, İkinci Baskı, çev.Hicabi Kirlangıç, İstanbul: Yönelis Yay., 1991, s.43.

¹⁵ Hourani, Çagdas..., s.86.

kökenlerinin Firavunlar dönemi Misirina dek uzatılması böylece baslar. Tahtavi daha sonraki çalışmalarında Ptolemeler dönemi Iskenderiye biliminin temel olarak Misirli olduğunu ileri sürer. Böylece Misir, Abbasiler ve Fatimiler dönemindeki bilimsel gelişmelerden kendine pay çıkartabilecektir. Tahtavi Yunanlıların tıp, matematik ve diğer bilimsel alanlara dair bilgileri Misirlilerden alarak Yunanistan'a tasdiklerini yazar.¹⁶ Bu uygarlığın yeniden canlandırılacağını, bilimsel gelişmelerin, Batı ülkeleriyle karşılaştığında farkına vardığı Misir'in yoksulluğunu ve cahilliyini ortadan kaldıracığını düşünür. Tahtavi İslam ulemasına bir eleştiri yöneltir: Avrupalılar akli bilimlere ağırlık verirken İslam uleması nakli bilimlere ağırlık vermiştir. Oysa ki akıl ve bilim İslam'la uyum içindedir. Bütün bunlar ülkenin dini ve kültürel kimliğini ortadan kaldırmayacaktır. Bağlantılı bir diğer tartışma noktası dinin Misir'da uygulanacak yeni eğitim ve devlet modelinde nasıl bir yer tutacağı ile ilgilidir. Bir dini eğitim kurumu olarak El-Ezher'in böyle bir sistemde nasıl bir rolü olacaktır? Kısaça değinmek gerekirse, Tahtavi daha sonraki yıllarında Ezher'in müfredat programının değişmesi ve bir eğitim kurumu olarak yeni düzende yer alması doğrultusunda çaba göstermiştir.

Tahtavi Batı kültürünün pozitif yanlarını vurgular. Örneğin Fransızların temizliğinden, giydikleri beyaz elbiselerden söz eder. Bir karşılaştırma yapmaktadır. Fransızların temizliği Misir'a göredir, yoksa onların bütün insanlardan daha temiz olduklarını iddia etmez. Aynı şekilde zenginlik ve büyüklüğün yani sıra yoksulluğun da farkındadır. Ama bunu neredeyse doğal bir şey olarak karşılar. Kızları bile kapsayan Fransız eğitim sisteminin mucizelerinden etkilenir. Toplumun geniş kesimlerinin okur yazar hale gelmiş olması ve günlük gazeteleri okuyarak kendilerini ilgilendiren toplumsal olaylar hakkında fikir sahibi olması, basın özgürlüğü, aleniyet önemli gelişmeler olarak vurgulanır. Kitabında 1831'de değiştirilen Fransız Anayasası'nı özetlerken Batı demokrasisinin zeminini genişletmesiyle ilgili olarak "sıradan insanın" zaferini ve gücünü vurgular: "hakir bir insanın sunduğu güzel bir görüşü hakir görme, inci de derinliklerden çıkarılır." diye yazar. Yazılarını Arap edebiyatından siirlerle süsler:

"Onu duyduğum zaman
Sıradan bir insan sandım
Görüp tanıdığımda
Anladım ki,
O, yer ve göktü

Bir kürkün içinde saklı bütün avlar
Ve tek insanda tüm evreni buldum"¹⁷

Rousseau'nun etkisi ile "toplum sözleşmesi" ve Fransız Devrimi'nden kaynaklanan liberal düşünceler ile tanışır ve kendi ülkesine uyarlamaya çalışır. Bu uyarlamada

16, John W.Livingston, "Western Science and Educational Reform in the Thought of Shaykh Rifa'a Al-Tahtawi", International Journal of Middle East Studies, c.28, no.4, Kasım 1996, s.550.

17 Tahtavi, Paris..., s.129.

kimi zorluklar ortaya çıkar. Bilimde örnek alınacak ilke ve uygulamalarla siyasal düşünceler ve uygulamalar alanında örnek alınacaklar birbirinden çok farklıdır. Siyasal düşünceler söz konusu olduğunda Tahtavi'nin tüm yasami boyunca beslendiği geleneksel düşünceler ve entelektüel köklerinden kopması mümkün değildir. Batı liberal düşüncesine damgasını vurmuş olan “esitlik, özgürlük, kardeşlik” gibi ilkelerin, toplumsal adaletin garantisi olacak temsili kurumların, mesru ve anayasal hükümetin, kuvvetler ayrılığının o günkü Mısır’da nasıl uygulanacağı gibi konular daha sonraki çalışmalarında ele alınmakla kalmamış, Tahtavi’yi izleyen Mısırlı düşünürlerin de katkı koyduğu geniş bir düşünce ve çalışma alanı oluşturmıştır.¹⁸

Tahtavi'nin eserinde ilkin ilerleme, sanayi ve bilimin oluşturduğu kurgusal bir dünya, evrensel kuralların çıkarsanacağı Avrupa denilen tek boyutlu bir kurgusu görmek mümkündür. Daha alt, ulusal düzeyde Fransa sözü edilen bütünü temsil eden bir “mikro kozmos” olarak incelenmiştir. Avrupa ve “Batı” kültürü Paris’te sembollesen ve özetlenen bir soyutlama olarak ortaya konulur.¹⁹ Yazarın kendi ülkesi ve Avrupa’da gördükleri arasındaki farklar gelişmiş/geri kalmış, dinsiz/dindar gibi bir dizi karşıtlık içinde ele alınır. Belki de bu soyutlama düzeyi yüzünden Tahtavi'nin Paris’te kaldığı sırada olan olayları ya da örneğin Batı kapitalizminin yarattığı, örneğini ve eleştirisini Dostoyevski’de görebileceğimiz çelişiklere bu eserde yer verilmemiştir. Olayları Mısır devletinin bir memuru, Mehmet Ali Pasa’nın öğrenci misyonuna yakışır şekilde izler. Kendi bakış açısını son derece kontrollü bir biçimde oluşturmıştır. Sanki Paris’te yaşamamış, ya da çok kapalı bir okul ortamından dışarı çıkmadan yaşamış gibidir. Modern batı ülkeleri Tahtavi’ye bir sömürgeci sistem, bir siyasi tehdit, bir tehlike olarak değil, kültürel ve sosyo-ekonomik açılardan üstün görünmektedir. Tahtavi Batı’da karşılaştığı “özgürlüğü”, “ilerlemeyi” ve “bilime yönelmeyi” ortaya çıkaran toplumsal-tarihsel arka plandan hiç söz etmemiştir. Kapsamlı eserinde örneğin Fransa’nın Cezayir’i işgalinden çok az söz eder.²⁰ Tahtavi zekası, öğrenme ve gözlem yeteneğine karşın bir “devsirme”dir. Paris Gözlemleri olarak okuduğumuz “sefaretname” önce Fransız sarkiyatçıları Silvestre de Sacy ile Caussin de Perceval’in görüşlerine sunulmuş, onayları alınmış daha sonra Mehmet Ali Pasa’ya sunulmuştur. Paris’te gördüklerinden önemli ölçüde farklılık gösteren merkezîyetçi ve mutlakîyetçi bir despot olan Mehmet Ali Pasa’ya yasami boyunca büyük bir bağlılık gösterir. Onun Mısır’ı yeniden büyük bir uygarlık merkezi haline getireceğini düşünür. Eğitim, bilim ve teknolojiye gelişmelerin ancak devlet eliyle mümkün olacağı kanısındadır. Tahtavi’ye göre reform programının üzerinde yükseleceği ekonomik canlanma Mehmet Ali Pasa’nın öngördüğü gibi ülkenin uluslararası ticaretle bağlantılanması, tarım ve sanayideki gelişmeler yoluyla olacaktır. Bir yararçı olan Mehmet Ali Pasa kendi siyasal mesruluğunu sağlamak açısından ne tümüyle Batı kurumlarına ve ne de El-Ezher’e muhtaçtır. Çoğu kez siyasal erki sayesinde bu tür kurumları önemsizleştirmiştir. Pasa kendine karşı muhalefeti en aza indirmeye önem verir. Aynı zamanda din adamlarını eğitim alanında, kendi okullarında kullanır.

¹⁸ Livingston, ae., s.547.

¹⁹ Newman, age., s.87.

²⁰ Cezayir’in Fransız istilasına uğraması meselesine Fransa’nın iç siyasi gelişmeleriyle bağlantılı olarak değinilir. Savasın nedeni olarak Polignac’ın kibir ve gururu gösterilir.

Tahtavi Mehmet Ali Pasa'nin ölümünün ardından Sudan Medresesi'ni kurmak üzere bir çeşit sürgün olarak Hartum'a gönderilir. Said Pasa'nin valiligi sırasında miralay rütbesi ile Harp Okulunun basına getirilir. Ismail Pasa zamanında, 1863'te Yeni Tercüme Bürosu müdürü olur ve Bulak matbaasında Arap klasiklerinin, örneğin İbni Haldun'un Mukaddime'sinin basılmasını teşvik eder. Tahtavi El-Ezher'e coğrafya, tarih gibi dünyevi konuların girmesini sağlar. Misir'in gelişme, modernleşme hamlesinin bilinen tüm tartışma başlıkları yapıtlarında bulunduğu için dönemin aydınları açısından önemli bir örnek oluşturmıştır.. Modernliğin manzarasını çizdiği yazılarında modernleşmenin güçlükleri ve aynı zamanda ilerleme kanalları üzerinde durulmuştur.

III. Dostoyevski'nin Paris'i

Rus düşünce tarihinde giderek daha fazla romantik, ulusçu, Slavci geleneğin bir kaynağı ve sürdürücüsü haline gelen Dostoyevski 19.yüzyilin başlarından itibaren hızlı bir değişime eşlik eden canlı, tutkulu ve derinlikli tartışmalar içeren bir entelektüel ortamın parçasıyken ilk kez 1862 yılında yurt dışına çıktı, çeşitli Avrupa ülkelerinde dolandı. Anılarını kaleme aldığı yolculuk yılları Tahtavi'nin Paris yıllarından daha sonraya denk düşmektedir. Bu gözlemleri Yaz İzlenimleri Üzerine Kis Notları başlığıyla 1863 yılında yayımlandı.²¹ Tahtavi ve Dostoyevski'nin Batı izlenimleri ve Dostoyevski'nin aşağıda değineceğimiz eleştirileri arasında hızlı ilerleyen 19.yüzyılda önemli bir fark bulunduğunu göz önünde bulundurmak gerekir. Diğer yandan bu eser Tahtavi'nin çalışmasından farklı olarak Dostoyevski'nin herhangi bir eğitici amaç gütmeyen yazdığı "bağımsız" bir eserdir. O toplumsal sorumluluk ve "biz" duygusuna sahip olsa da esasen bir edebiyatçı olarak yazar; yazdıklarının "kendisi", öznel görüşleri olduğunun çok farkındadır. Önsözde "İki buçuk ayda her şeyi doğru olarak görmeyen olanı yoktur. Bu nedenle en doğru, en güvenilir bilgileri veremeyeceğim size." demektedir. Ayrıca bu çalışmada yer verdiği görüşlerinin kimi roman kahramanları tarafından daha önce ve sonra dile getirilen görüşlerden farklı olduğunu da unutmamak gerekir.

Rus aydınları 18.yüzyıldan itibaren ülkenin içine girdiği değişim dinamiklerinin ve arayışın izini, 19.yüzyıldan itibaren bir ucu Batı'yi örnek alan Batıcı, diğer ucu yerel özellikleri öne çıkartan ve yücelten Slavci yaklaşımlarla sürdürdüler. Batıcılar ve Slavcılar arasında Rusya'da modernleşmenin materyalist bireycilik mi, toplulukçu Rus ruhu üzerinden mi ilerleyeceği konusunda devam eden ideolojik bir karşıtlık bulunmaktaydı. Bu etkileri 20.yüzyıla dek sürecek ve kolay çözümü olmayan bir sorundu. 19.yüzyıldan itibaren Rus halkının toplulukçu geleneklerine dayanan halkçı eğilimlerle Batıcı Rus entelijansiyası arasındaki farklılık ve çelişkiler görünür hale geldi. Dolayısıyla Dostoyevski döneminde tartışma dissal bir Doğu-Batı sorunundan çok bir "iç tartışma" halini almıştı. Bunlar örnekleri Dostoyevski'nin roman kahramanlarında da görülebilecek bir modernleşme sancısı ve arayışının

²¹ Feodor M.Dostoyevski, Winter Notes on Summer Impressions, New York: Criterion Books, 1955. (Bu çalışmanın çevirisi için bkz.Dostoyevski, Batı, Batı Dedikleri... (Yaz İzlenimleri Üzerine Kis Notları), çev.Ergin Altay, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1972.)

yansimasiydi. Modernlesmenin getirdigi rasyonalizme karsi romantizm, pozitivizme ve ilerlemeye karsi inancin zayiflamasi sonucu Slav milliyetçiligi güç kazanmaktaydi. Durum bir Batili'nin gözünden söyle resmedilmisti: "Dostoyevski'nin kahramanlarini anlamak mümkün degildir. Eski, partiyarkal adetlerinden siyirmislar, fakat bizim adetlerimizi benimseyememislerdir. Yol agzinda dikilip durmakta ve hangi yoldan gideceklerini bilememektedirler: tek tek fertlerin kararsizligi ve tereddütü, bütün milletin kararsizligini ve tereddüdünü ifade etmektedir. Biz Avrupalilar, sicacik bir evde yasar gibi yasari kendi adetlerimiz içerisinde. 19.yüzyilin, Dostoyevski'nin çaginin Rus'u ise eski barbar hayatinin 'tahta kulübesini' yikmis, fakat henüz yeni evini kuramamistir. Hepsi kökünden kopmus, yolunu sasirmis insanlardir."22 Hatta ayni yazara göre Ruslariin yasadigi tartisma ve krizler, binlerce yildan beri süregelen barbar bir suursuzluktan Avrupa medeniyetine atlamis bir milletin fertleri olmalarina baglanmaktaydi.

Dostoyevski Notlar'a bir özelestiri ile baslar: "Biz Ruslar Avrupa'yi Rusya'dan iki kat daha iyi biliriz" Dostoyevski Bati ülkelerine giden ilk kusaktan degildir. Ondan önce pek çok Rus gezgini, aydini ve muhalifi Avrupa'ya gitmis, Avrupa uygarliginin önce hayrani, daha sonra da elestirmeni olmuslardir. Avrupa Rus aydininin gözünde bir "Kutsal mucizeler ülkesi"dir. Dostoyevski de daha ilk duraktan baslayarak gezdigi ülkelerle Rusya arasinda karsilastirma yapar. Avrupa'nin esiginde, trende daha çok kendileri hakkında düşünür. Yabancilari elestirmek biz Ruslara haz verir, diye yazar. Geçmisteki tatsiz bir sey in öç alma duygusu sezilir bu yaklasimda. Arka planinda "biz Ruslar farkliyiz" düşüncesini görebiliriz. En Baticida bile bir Slavcilik vardir, Dostoyevski'ye göre. Bu, Rus aydinlari için gerçekten de çetrefilli bir meseledir: Dostoyevski 16 yasindan beri hep Avrupa'ya kaçmak istedigini ama yapamadigini yazar. "...her seyimiz, bilimimiz de, sanatimiz da, toplum düzenimiz de, insanligimiz da, görgümüz de, her seyimiz oradan, kutsal mucizeler ülkesinden alinmal"23 Rusya'nin neden hala Avrupalilasamadiginin yanitini söyle verir: "çünkü hala yeteri kadar olgunlaşmadik". Girisinde para kesilen Köln köprüsünde sinirleri bozulur, ama diger yandan karsilastirma yapmanin ve hissiyatinin komikliginin de farkindadir: "Canî cehenneme, biz de semaveri bulduk... dergilerimiz var... en güzel elisleri bizde yapıyor..."24 Insanin ruhuyla anayurdu arasinda kimyasal bir bag oldugunu düşünür. Ama aydinlariin halka gidisi de yüzeysel, ismarlama, zoraki Avrupalilik gibi, bir o kadar özentili ve yapmaciktir. Dostoyevski'ye göre Avrupalilasmak Rus aydinini halka yabancilastirmistir. "Artik hepten yabancı, baska ulustan sayiyor bizi halk; tek bir sözcüğümüzü, tek bir kitabimizi, tek bir düşüncemizi anlamiyor... ama ne dersenez deyin, bir ilerlemedir bu."25 Toprak, halk ve ulus'un, tabula rasa olarak görülen ruhun yok sayilmasi, üç-bes kitapla kendini uygarligin temsilcisi gibi görüp kendini begenmis durusa sahip olmakla dalga geçer. Avrupa'da yasayan çok Rus vardir. Bir Rus Avrupa'sindan söz eder. Ancak mutlu yasamak için gidenlerin Rusya'dakinden daha mutlu olmadiklarini söyler.

22 Stefan Zweig, Üç Büyük Adam: Dostoyevski, Balzac, Dickens, çev.Ayda Yörükân, Ankara: Ajans-Türk Matbaacilik Sanayii, 1975, s.64.

23 Dostoyevski, Bati, Bati..., s.25.

24 Dostoyevski, ae., s.15.

25 Dostoyevski, ae., s.47.

Paris ve Londra gibi büyük kentlerin düzensizliği ve hizi, özellikle de modern sanayinin gelişimi Dostoyevski'yi korkutur. Tek bir kelime İngilizce bilmeden ve yalnızca sekiz gün kaldığı ve yeni Babil olarak nitelediği Londra'ya dair genel gözlemlerde bulunur. Kentte birikmiş olan servet ve güç ona göre Tanrıya karşı baskaldıran bir gururun sembolleridir.²⁶ Evrensel idea'dan eser kalmamıştır; her şey zayıf, iradesiz, tüm insanlar tekdüzedir. Hepimiz, hepimiz bombosuz der. Kristal Saray'da açılan ve sanayi devrimi sonrasının yarattığı yaygınlaşan küresel dönüşümü gözler önüne seren dünya sanayi sergisini gezer. "Kapitalist uygarlığın gücü, yasa'nın asiri derecede rasyonelleştirilmesi, yalnız dissal değil, aynı zamanda 'içsel, ruhtan kaynaklanan, tinsel' alanda olmak üzere, yasa'nın 'her alanında ağır bir disiplin altına sokulup yönlendirilmesi' karşısında" sasirip kalır. Kapitalist uygarlık karşısında aynı anda hem hayranlık hem de kaygı duyar. Kitaptaki denemelerde Batı uygarlığını sürükleyen gücün aynı zamanda çatışmalar yaratan burjuva bireyciliği olduğunu ileri sürer. Bireycilik bir yandan ilerlemenin motoru olmusken diğer yandan insanları birbirinden yalıtım, onları doğa ve diğer insanlarla çatışma içine sokmuştur.²⁷

Notlar'da İngiltere ile Fransa arasındaki benzerliklerin yani sıra kimi farklılıklara değinilir. Dostoyevski'nin gözünde her şeyin çok büyük, birbirinden kesin özelliklerle ayrılmış ama diğer yandan her ayrı özelliğin hemen yanındaki karşıtıyla pek bir uzlaşmış, anlaşmış, ele ele yürür görüldüğü Londra, Batı kapitalizminin gelişiminin prototipi, en ileri örneğidir. Paris ise rahat yaşamaya hakkı olanlar için, konfor ve düzen dolu bir kent olarak görünür. Londra ve Paris'te artık ayrı burjuva kültürleri ayırt edilmektedir. Londra'da görüldüğü Thames'i kirleten, girişimci kabalığı taşıyan, havayı kömür dumanına bogan açık bir burjuva düzenidir. Dostoyevski gelişme ve burjuva düzeninin yani basında kentin Whitechapel gibi yoksul kesimlerindeki yarı-çıplak vahseti ve aç nüfusu da gözlemler. Bütün bunlar, kentte yasayan yarı aç milyonlar ve dünya çapında ticaret, Kristal Saray'daki etkileyici ve sasirtici uluslararası sergi ile el ele gitmektedir. Dostoyevski sergide dünyanın dört bir kösesinden bunca insani buraya toplayıp tek bir sürü haline getiren ulu gücü hissettigini yazar.²⁸ Sergide ortaya konulan, dünyayı tek bir sürüye dönüştüren, sizi her şeyin olması gerektiği gibi olduğuna inandırmaya çalışan büyük bir mekanizmadır. Bu maddi dünyanın sizi ele geçirmesi ve idealiniz haline gelmesini önlemek için büyük bir çaba harcamak gerektiğini düşünmektedir. Cumartesi akşamları yarım milyon kadın ve erkek işçi çocuklarıyla kenti bir sel gibi, deniz gibi doldurur; sabaha kadar saray gibi dekore edilmiş tavernalarda, sokakları aydınlatan kandillerin ışığında beyaz zenciler gibi, hayvanlar gibi içer ve ağır koşullarda bir çalışma haftasını ancak böyle geçirebilir. Her şey sarhostur. Ama bu eglencesiz ve ağır, garip bir sessizlik içindedir. Londralı kitleler kendilerini duyarsızlaştırmak için zamana karşı yarisir gibi içmektedir. Haymarket'te sokaga düşmüş çalışan güzel kadınlar, küçük küçük kızlarını ise getiren anneler görür.

²⁶ William Hubben, Dostoyevsky, Kierkegaard, Nietzsche, and Kafka, Londra: Collier Macmillan Publishers, 1962, s.69.

²⁷ Andrzej Walicki, Rus Düşünce Tarihi 1760-1900, çev.Alaeddin Senel, Ankara: V Yayınları, 1987, s.279.

²⁸ Dostoyevski, Batı, Batı..., s.77.

Dostoyevski her şeyin çok büyük, devasa boyutlarda olduğu bu ortamda “insanları” göremediğini söyler. Daha çok sistematik baskı altında benimsenmiş ve büyütülmüş bir bilinç kaybı yaşandığını düşünür. Diğer yanda yaşayan ölümlere dönmüş duyarsız kitlelere de yakınlık duymaz. Bütün bunlar Batı sisteminin, kapitalist sistemin merkezi Londra’da, dünyanın hiç bir yerinde olmayacağı kadar açık halde böyledir. Kent gece olup bitenlerin üstünü örter, gece olanlar gündüz unutulur. Kent tüm bunların üstünde yükselir.

Dostoyevski için, bir ay kaldığı Paris etkileyici bir kenttir. Ama aynı zamanda Paris’te düzen, rahat ve refahın ancak ona ulaşabilecekler için var olduğunun farkındadır. Notlar’da bu nokta vurgulanır. Yazar Paris’te statükoyu, mevcut yapıyı korumaya yönelik “kırılgan” bir çaba, bir mücadele görür. Bu sonuçsuz kalacak bir çaba, “ilerleme”ye en çok inananların bile inancsız kaldığı bir şeydir. Üstelik bunlar yalnızca toplumun küçük, bilinçli bir kesiminin farkında olduğu şeylerdir. Çoğunluk bilinçsiz bir biçimde yasal fonksiyonlarını içgüdüsel olarak sürdürmeye çalışmaktadır.²⁹ Dostoyevski “kent”te tapınılan bir “yalancı tanrı”, bir Baal görür. Parisliler yaklaşan yoksullar karşısında kafalarını kuma gömmektedir. Yoksulluk ve acılar kentin umurunda değildir; kent sakin ve varlıklidir. Dostoyevski’nin Fransa’da bulunduğu dönem III.Napolyon’un görkemli İmparatorluk yıllarıdır. Burjuvazi, “her şey” olduğu söylenen Tiers-état İmparatorluğun ve Napolyon’un arkasına saklanmış, yeni yollar ve mücadele biçimleri bularak genişleyen bir şekilde işlerini yürütmekle mesguldür. Fransa’da 1848 devrimlerinden sonra 1860’larda burjuvazi bir tür rahatlama ve genişleme dönemi yaşamaktadır. Uygarlığın son noktası, “her şeyin sonu budur” edası ile, kendine güvenle hareket etmekte, hayatın tadını çıkarmaktadır. Her şeyin bittığını düşündüğü, ideale, her şeye sahip olduğu noktada kaybetmekten korkmaktadır. Dostoyevski’ye göre sonuç sudur: En çok varlıklı olan, en çok korkmaktadır. Dostoyevski burjuvaziyi acımasızca eleştirir. Küçük dükkan sahipliğinin “benden sonra tufan” diyen bir yaklaşıma sahip olduğunu gözlemler. Ama burjuvazi niçin hala bir şeyden korkar gibidir, içinde büyük bir kisku vardır?

Para her şey haline gelmiştir. Erdem ise mevcut olmayan soyut bir ihtiyaçtır. Parisli cebi bossa, bırakın baskalarını, kendisine bile saygı duymamaktadır.³⁰ Dostoyevski asıl sorunu “liberté, égalité ve fraternité”nin hala yalnızca bir talep, “her şey ve hiçbir şey” olarak kalmış olmasında görür. Batı dünyasında para yoksa özgürlük de yoktur. Esitlik yalnızca yasalar önünde vardır, kardeşlik ise gerçekte mevcut değildir. Kardeşlikten önce “Ben” duygusu gelir. Kardeşliğin doğmamasının nedeni, batılının istediğini, hakkı olduğunu düşündüğü şeyi savasarak almaktan yana olmasıdır. Batıda bencillik ve çıkarıcılık, kişisel haklar için elde kılıç dövüşü vardır. Dostoyevski’ye göre iste Batı budur. Bu hedeflere giden yolun, Dostoyevski’ye göre insan doğasında var olan daha geniş bir karnasallıkla sarmalanmış bir kardeşlik topluluğu ve kardeşlik ile kat edilmesi gerekmektedir. Dinsel bir çağrışımla çarşıya, atese karşı yürümeyi, kişinin kendini topluma seve seve, bilinçli olarak ve gönülden adanması gerektiğine inanır. Kısılık, kendini topluma adayarak gelişir. Bunu yaparken kişisel çıkar gözetmek, felaket getirir. Batıda özgürlük diye bir şey de

²⁹ Dostoyevski, Winter Notes..., ss.89-90.

³⁰ Dostoyevski, ae., ss.105-117.

yoktur: özgürken döverler, is vermezler, açlıktan ölürsünüz. Bunlar artık insan dogasına yapismis özelliklerdir. Öyleyse kurtaricisi III.Napolyon'un ardina siginip bolluk içinde yasarken burjuvazi neden korkuyor diye sorar. Yanit basittir: bollugun bedeli agirdir, her seyi olan, bunu kaybetmekten korkar.³¹ Dostoyevski kadınlar ve evlilik konusunda da karamsardir. "Bati'da esler birbirini aldatip dururken kutsal evlilik bagi sürüyor. Yani her sey gerektiği gibi oluyor" diye yazar. Paris'te düzen önemlidir. Umutsuzlugun dogurdugu, statükodan ayrilmamaya duyulan özlem vardır. Ama bu burjuvalarin dünyasinda böyledir. Toplumun büyük kalabaliginin hareketi, atilimleri ise bilinçsizdir, içgüdüseldir.

Tekrar Rusya'ya dönecek olursak, Dostoyevski Rusya'nin geleceğinden de o kadar emin görünmez. Ona göre Rusya da lanetlenmistir. Batan bir gemiyi terk eden fareler gibi kendisinin de dahil olduğu huzursuz ruhlar, siyasi sürgünler Avrupa'da amaçsizca dolasmaktadır. 19.yüzyil ortalarında Rusya'da her sey degismektedir. Ama onlar hala nereye, hangi yöne gideceklerini bilememektedirler. Dogu'ya mi, Bati'ya mi, Avrupa'ya mi, Asya'ya mi? Kente mi, köye mi, ileriye mi, geriye mi? Her sey karisik, her sey düzensizdir, her sey sallantidir. Her sey degerini ve ölçüsünü kaybetmistir. Yasalar yüreklere söz geçirememektedir. Halkta olduğu gibi aydinlarda da gelenekten kopus, kaos, karanlık ve karmaşa, kararsizlik, engeller içinde bocalama görülmektedir. Kim oldugunu, dünyada kendileri gibi ne çok insan oldugunu bilememe hali yasanmaktadır. Geriye bakma, gelecege bakma, umut ve umutsuzluk bir aradadır. Problemlerin çoklugu içgüdülerini bozmustur; nereye tutunacaklarını bilemezler, her seye el atarlar, fakat hiçbir zaman tatmin olmazlar. Zaten Dostoyevski'ye göre insan ruhunda güzellik ve kötülük bir arada yasanmaktadır. Tanrisal olan ile insan, teklik ile kardeslik arasında yasanan çaginin çeliskilerini kaleme alır. O ayni zamanda hem inançli hem de süphecidir.³²

Rusya'da 19.yüzyilin ikinci yarısından itibaren bir arayistan ve bir çekismeden söz edilmelidir. Baticilar ile Slavcilar arasındaki kavga kizismaktadır. Bu arayis sadece aydinlar arasında degildir; degisim rüzgarı halkı da huzursuz etmekte, etkilemektedir. Puskin'in mirasi konulu tartisma bu rahatsizlik halinin edebiyata yansimasi olarak yorumlanabilir. Yasanan gerilimlere iliskin çeşitli çözüm yollari önerilmistir: Halkın gerçeklerine dönme, "özüne" dönme, onunla bulusma sonucu islah olma, huzura kavusma ve yeniden canlanma, umudu burada görme... Dostoyevski Puskin'i örnek gösterir. Yani içe bakma, kendi güç ve güvenini orada bulma, oradan kaynaklanma istegi duyar. Çünkü disaridan, "Bati"dan çok karisik mesajlar alınmakta, daha dogrusu "Bati" alarm vermektedir. Dostoyevski içeride bir hareket görmek ister: "Halk çoğunlugunun kendi basına ölü bir duraganligi temsil ettigini, bu halka hiçbir şekilde bel bağlanamayacağını kim iddia edebilir?"³³

Hizli bir degisimin yasandigi, ölçülerin giderek evrenselleştigi, uluslararası rekabetin arttigi 19.yüzyil boyunca modernlesmeye iliskin gerilimler, sosyal degisme yalnızca yerel düzeyde yasanmadigi için, genel olarak "modernlesme"nin

31 Dostoyevski, a.e., s.109.

32 Hubben, a.e., s.62.

33 Dostoyevski, Puskin Üzerine Konusma, çev.Tektas Agaoglu, BFS yay., 1987, s.12.

temsil ettiği evrensel bir davaya bağlılığı gerektiriyordu. Diğer yanda hızlı değişimin yarattığı etkilerin bir ucu teslimiyet ve sömürgecilige yenik düşmeye varırken, diğer ucu milliyetçilige uzanıyordu. Sorun bu evrensel davanın ne olabileceğinde düğümleniyor. Modernleşmeye Fransız Devriminin verdiği yanıtın, yani esitlik, kardeşlik, özgürlük ideallerinin, modernleşmeden gecikerek etkilenen toplumların sorunlarını bütünüyle yanıtlayabildiğini söylemek mümkün değildir. Yukarıda iki örnekte de gördüğümüz gibi 19.yüzyılda söz konusu toplumların entelektüel yaşamına modernleşme süreci ve bu sürecin açığa çıkardığı sorunların tartışılması damga vurmuştur.

IV. Sonuç

Çar Büyük Petro'nun Rusya'nın modernleşmesi için uyguladığı “kisa sürede pratik yararlar sağlayacak” hızlı reformları ve Çariçe II.Katerina'nın 18.yüzyıl sonlarında yaygınlaşan modernleşme çabaları ile Rusya ve 19.yüzyıldan sonra Misir, Batılılaşma ve modernleşme sürecinde önemli örnekler olarak görülür. Bu birikim “modernleşmeyi kendi siyasal geleceği için zorunlu gören siyasal irade ve bu iradeyi mümkün kılan toplumsal bir örgütlenmenin varlığı olacaktır.”³⁴ Her iki ülkede ortaya çıkan siyasal özneler, yalnızca Batı tarafından kendilerine dayatılan isteklerle değil, içsel tepkilerle de hareket etmişlerdir. Daha da önemlisi, bu çalışmada Dostoyevski'nin konumunda görebileceğimiz gibi, her iki ülkede 19.yüzyılın ilerleyen yıllarında modernleşme, gelenegın yeniden üretilmesi ve yeni bir toplum tahayyülüne ilişkin birbirinden farklı görüşler ve toplumsal konumlanışlar ortaya çıkmıştır.

Tahtavi'nin Paris gözlemleri ile Dostoyevski'nin Batı gözlemleri örtüşmemektedir. Söz konusu farklılığın kaynakları, iki yazarın değişik kültürel arka planlara sahip olmalarında ve batı ülkelerine otuz yıllık bir arayla gitmiş olmalarında bulunabilir. Batı Avrupa ülkelerinde 1830 ve 1848 devrimlerine kadar Aydınlanma ve Fransız Devrimi ilkelerinin ve pozitifizmin etkisi ile “ilerleme” ve “bilimsel gelişme” idealine bağlılık sürmüş, bu tarihlerden sonra ilerlemeye olan inanç kaybedilmiş, muhafazakarlık, sosyalizm ve milliyetçilik yeni arayışlar ve ideolojik konumlanışlar olarak şekillenmiştir.

Bu çalışmada ele aldığımız eserlerin okuyucu kitlesi ve yazılma amaçları farklıdır. Tahtavi her ne kadar basit dili ile herkesin okuyabileceği bir metin kaleme almış olsa da, hamisi Mehmet Ali Pasa için, onun iktidarını güçlendirmesi ve reformlarının devami için yazmıştır. Dostoyevski ise kendi edebi yasantisi için bu erken dönemde bile bağımsız bir yazar ve bağımsız bir ruh olma özelliği gösterir. Üstelik Rusya'da etkileşim, tartışmalar, hatta taraflaşmalar 19.yüzyıl başlarında, Napolyon savaşları döneminde çeşitlenmiş, olgunlaşmış ve bir “iç mesele” halini almıştır. 1820'lerde Rusya ile Batı ülkeleri arasındaki fark bir “derece farkı” olarak algılanmış, sonra “nitelikçe fark”, ve hatta Slavcılarda ve narodizmde kendini

34 Ahmet Çigdem, “Batılılaşma, Modernite ve Modernizasyon”, Modernleşme ve Batıcılık, c.3, İstanbul: İletişim Yay., 2002, s.69.

ortaya koyan “özde zitlik” olduğu düşüncesi sekillenmiştir.³⁵ Dostoyevski bu metinde çökmekte olan Avrupa kültürüne ve yükselen orta sınıf ruhlu sinir tanımaz tüccar uygarlığına karşı, Rus ruhunun derinliğini ve evrenselliğini savunmaktadır.

Genç Tahtavi öğrenmenin daha saf bir halini temsil eder: “İnsan, kendisinden ve inancından emin ise, ilim öğrenmek için küfür diyarına gitmesinde bir sakınca yoktur. Özellikle bir ihtiyacı karşılayacaksa çok lüzumlu olur.”³⁶ diye yazar. Diğer yandan kendinden sonraki Misir düşüncesini etkilemiş, daha sonraki dönemin neredeyse tüm tartışma noktalarını ortaya koymuş, içsel çelişkileri ile önemli bir düşünürdür. Misir düşüncesinin başlangıç noktalarından biri sayılacak kadar önemlidir. Misirlilere Batı edebiyatını, felsefesini, siyasal kültürünü ve eğitim sistemini tanıtan, modernleşmeye eğitim yoluyla yardımcı olmaya çalışan, ama aynı zamanda bütün bunları dinin güvenli sularında gerçekleştirmeye çalışan bir reformcudur. Kendini Batı üzerinden yeniden bulma, kendi gelenegini oluşturma hareketinin öncülerinden kabul edilir. Tahtavi Batı kültürünün etkisinin doğal olarak Batı'nın siyasal egemenliğini gerektirmediğini düşünür, Avrupa'yi İslam dünyası için bir tehdit olarak görmez. Oysa Dostoyevski modernleşme ya da ilerlemeyi, telafi edici ya da tarihsel gecikmişliği ortadan kaldıracak bir müdahale olarak görmez. Esas kaygısını ve düşünce doğrultusunu, kendi ülkesi içindeki siyasal ve entelektüel tartışma ve saflasmalar oluşturmaktadır.

Dostoyevski'nin Avrupa kültürünün ürünlerine, örneğin sanayi sergisine ev sahipliği yapan Kristal Saray'a bir aşgınlık duygusu ile yaklaştığı düşünülebilir. Ama Batı toplumunun diğer yönlerine, kaçınılmaz yan ürünlerine de belirli bir mesafe ve eleştirelilik ile bakmıştır. Tahtavi'de böyle bir mesafe ve eleştirelilik yoktur. O Batı kültürünü beğenir ve nelerin, hangi teknik araçların alınabileceği üzerine düşünür. Dostoyevski Tahtavi'den farklı olarak Avrupa'da, Paris'te içinden “saf altın” elde edilecek bir cevher görmez. Daha çok bir bozulma, çürüme ve düşüsten söz eder. Kristal Saray'da Avrupa kültürünün insanları içine tikiştirdiği ve hapsettirdiği bir mekan, bir “üst kimlik” görür. Bu sadece mekana değil, Avrupa kültürüne dair bir gözlemdir. Dostoyevski hem bir Rus olarak, hem de sonrakiler için daha başka yasantıların mümkün olduğu düşüncesi ile, varılan en üst noktanın, son noktanın bu olduğu duygusundan, “iste budur” denilmesinden rahatsızlık duymaktadır. “Modern insan için, bir saray inşa etmek, yaratıcı bir serüven olabilir; ama onun içinde yaşamak zorunda kalmak, yine de bir kabustur.”³⁷ Dostoyevski'nin korktuğu şey budur. Korkacağımız da bu olabilir: Modernliğin ya da modernleşme özleminin bizi içine kapatacak, hapsedecek, farklılıklarımızı, hayal gücümüzü, hareket kabiliyetimizi yok edecek bir cendere haline gelmesi...

35 Alexander Koyre, 19.Yüzyıl Başlarında Rusya'da Batıcılık, Ulusçuluk ve Felsefe, Çev.İzzet Tanju, İstanbul: Belge Yay., 1994, s.136.

36 Tahtavi, Paris..., s.37.

37 Marshall Berman, Kati Olan Her Şey Buharlaşıyor, Üçüncü Baskı, Çevl.Ümit Altug-Bülent Peker, İstanbul: İletişim Yay., 2000, ss.324-325 ve 14.

KAYNAKLAR

- Berman, Marshall, Kati Olan Her Sey Buharlasıyor, Üçüncü Baskı, Çevirenler: Ümit Altug-Bülent Peker, İstanbul: İletisim Yay., 2000.
- Çigdem, Ahmet, “Batılilasma, Modernite ve Modernizasyon”, Modernleşme ve Batıcılık, c.3, İstanbul: İletisim Yay., 2002, ss.68-81.
- Dostoyevski, Feodor M., Winter Notes on Summer Impressions, New York: Criterion Books, 1955.
- Dostoyevski, Bati, Bati Dedikleri... (Yaz İzlenimleri Üzerine Kis Notlari), Çeviren: Ergin Altay, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1972.
- Dostoyevski, Puskin Üzerine Konusma, Çeviren: Tektas Agaoglu, B/F/S Yayinlari, 1987.
- Dostoyevski, Bati Çıkmazi: Puskin Üzerine Konusma, İkinci Baskı, Çeviren: Ülker Bilgin, İstanbul: Dergah Yayinlari, 1992.
- Hourani, Albert, “Modern Ortadogu’nun Osmanli Geçmisi”, Çeviren: Ömer Baldik, Osmanli ve Dünya içinde, haz.Kemal Karpat, İstanbul: Ufuk Kitaplari, 2000, ss.93-117.
- Hourani, Albert, Çağdas Arap Düşüncesi, İkinci Baskı, Çevirenler: Latif Boyaci-Hüseyin Yılmaz, İstanbul: İnsan Yayinlari, 2000.
- Hubben, William, Dostoyevsky, Kierkegaard, Nietzsche, and Kafka, Londra: Collier Macmillan Publishers, 1962.
- Inayet, Hamid, Arap Siyasi Düşüncesinin Seyri, İkinci Baskı, Çeviren: Hicabi Kirlangıç, İstanbul: Yönelis Yayinlari, 1991.
- Koyre, Alexandre, 19.Yüzyil Baslarında Rusya’da Batıcılık, Ulusçuluk ve Felsefe, Çeviren: İzzet Tanju, İstanbul: Belge Yayinlari, 1994.
- Livingston, John W., “Western Science and Educational Reform in the Thought of Shaykh Rifa’a Al-Tahtawi”, International Journal of Middle East Studies, c.28, no.4, Kasim 1996, ss.543-564.
- Mitchell, Timothy, Misir’in Sömürgelestirilmesi, Çeviren: Zeynep Altıok, İstanbul: İletisim Yayinlari, 2001.
- Newman, Daniel L, An Imam In Paris: Al-Tahtawi’s Visit to France (1826-1831), Londra: Saqi Books, 2004.

- Ortayli, Ilber, *Imparatorlugun En Uzun Yüzyili, Üçüncü Baski*, Istanbul: Hil Yayin, 1983.
- Pollard, Lisa, “The Habits and Customs of Modernity: Egyptians in Europe and the Geography of Nineteenth-Century Nationalism”, *Arab Studies Journal*, c.7-8, no.1-2, Güz 1999 ve Bahar 2000, ss.52-74.
- Tahtavi, Rifa’a Rafi’, “Manahiq al-abad al-Misriyyah”, *Contemporary Arab Political Thought içinde*, Anouar Abdel-Malek (der.), Londra: Zed Books Ltd., 1983.
- Et-Tahtavi, Rifa’a Bedevi Rafi , “Yurt ve Yurtseverlik”, *Degisim Sürecinde İslam içinde*, haz.John Esposito-John Donohue, Çeviren: Ali Yasar Aydogan-Aydin Ünlü, Istanbul: İnsan Yayinlari, 1991.
- Tahtavi, Rifa’a Rafi’, *Paris Gözlemleri*, Hazirlayan: Cemil Çiftçi, Istanbul: Ses Yayinlari, 1992.
- Walicki, Andrzej, *Rus Düşünce Tarihi 1760-1900: Aydınlanmadan Marksizme*, Çeviren: Alaeddin Senel, Ankara: V Yayinlari, 1987.
- Zweig, Stefan, *Üç Büyük Adam: Dostoyevski, Balzac, Dickens*, Çeviren: Ayda Yörükan, Ankara: Ajans-Türk Matbaacilik Sanayii, 1975.